

І. Л. Михайлин

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Масове суспільство та елітарна людина в концепції Майкла Янга

Михайлин І. Л. Масове суспільство та елітарна людина в концепції Майкла Янга. Розглянута книжка англійського соціолога й політика Майкла Янга «Піднесення меритократії» (1958). Розкрито концепцію меритократії, влади найбільш достойних як перспективного шляху розвитку людства, але водночас наголошено на загрозі: елітарна людина, відчувши смак влади, прагне залишити її в себе назавжди й передати в спадок своїм дітям. Міжнародна конкуренція примушує англійське суспільство повернутися до соціальної мобільності — висунення в еліту осіб з різних (і найнижчих) верств.

Ключові слова: меритократія, масова людина, масове суспільство, елітарна людина, Майкл Янг.

Михайлин И. Л. Массовое общество и элитарный человек в концепции Майкла Янга. Рассмотрена книга английского социолога и политика Майкла Янга «Возвышение меритократии» (1958). Раскрыта концепция меритократии, власти наиболее достойных как перспективного пути развития человечества, но в то же время представлена угроза: элитарный человек, ощутив вкус власти, стремится оставить ее у себе навсегда и передать в наследство своим детям. Международная конкуренция заставляет английское общество возвратиться к социальной мобильности — выдвижения в элиту лиц из различных (и самых низких) слоев.

Ключевые слова: меритократия, массовый человек, массовое общество, элитарный человек, Майкл Янг.

Mykhailyn I. L. The mass society and the elite people in Michael Young's concept. The article considers the book «The Rise of Meritocracy» (1958) written by English sociologist and politician Michael Young. The concept of meritocracy, the power of the most worthy, as a promising way of mankind development is revealed. At the same time a threat is possible: the elite people having tasted power tends to leave it for themselves forever and pass an inheritance to their children. International competition forces the English society to return to social mobility — the nomination of the elite individuals from different (and lower) groups.

Key words: meritocracy, a mass man, mass society, the elite people, Michael Young.

Термін «меритократія» сьогодні широковідомий. Його використовують науковці, публіцисти. Популярності концепції меритократії додала книга Даниїла Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» (1976), де в розгорнутому епілозі був уміщений цілий параграф «Меритократія і рівність» [1: 546–616]. Тут, зокрема, відзначалося: «Життя не повинно будуватися за принципами „математичних моделей“, а кожна людина повинна розвивати свої власні здібності, щоб жити своїм власним життям» [1: 547]. Д. Белл тонко відчув головний урок з історії, розказаної англійським автором М. Янгом у книзі «Піднесення меритократії». З українських дослідників проблемою меритократії займалася О. А. Щербакова, яка в 1999 році захистила кандидатську дисертацію з журналістики «Проблема формування національної еліти України крізь призму преси 90-х років» [4], де базовим було поняття меритократії.

Воно походить від двох слів: латинського *meritus* — достойний, гідний і давньогрецького *κράτος* — влада; це складне слово означає: влада достойних, гідних. Механізм здійснення

меритократії полягає в тому, що влада в державі (а в перспективі й у світі) переходить до найбільш талановитих, здібних громадян, які в силу своєї розумової вищості над масою організують життя суспільства за правилами найбільшої ефективності. Більшість користувачів у загальних рисках так і розуміє цей термін; мало хто розбирається в деталях. Популярність цього поняття й зумовлює **актуальність теми** нашої розвідки й потребу більш докладної розмови про першоджерело його появи.

Цей термін увійшов у широкий вжиток після виходу в світ книжки англійського соціолога й політика, лорда (члена Палати лордів, 1978–2002) Майкла Янга (1915–2002), яка називалася — «Піднесення меритократії» [5]. Перед розмовою про неї слід спростувати *три* хибні думки. Книжка з'явилася в 1958 році одночасно в Лондоні і в Нью-Йорку, через що в деяких джерелах можна зустріти дані про М. Янга як американського автора. Це не так. Усе його життя пов'язане з Великою Британією, і події його книжки розгортаються в цій країні. Інші книжки М. Янга невідомі. «Піднесення меритократії» було своєрідним прозрінням, яке

більше не повторилося. Друга хибна думка полягає в тому, що «Піднесення меритократії» іноді називають романом. Але ця книга, взагалі, не художній твір. Задум автора складніший: роман передбачав би множинність інтерпретацій, а М. Янг прагнув однозначного прочитання своєї концепції. Тому він створив публіцистичний твір, винайшовши для нього унікальну, оригінальну форму — нібито написану в майбутньому наукової праці. І третя хибна думка: іноді можна зустріти визначення цієї книжки як сатири на нашу сучасність. Це не так. Книжка стилізована під поважне наукове дослідження, наповнена пророчими візіями, усе в ній вагоме, серйозне, глибокодумне, хоча... іноді можна все ж відчуття традицію тонкої іронії Дж. Свіфта.

Повна назва книжки така: «Піднесення меритократії 1870–2033. Нова еліта в нашій соціальній революції». Отже, хронологічна точка розміщення автора — 2033 рік. Справді, в книзі описана й проаналізована велика історична епоха, позначена в заголовку, але останні події, які розглядаються, належать до 2032 року. Уявний оповідач у науковій праці прагне осмислити останні події в своїй країні. Судячи за географічними назвами, це стара добра Велика Британія.

Поштовхом для написання книжки стало повстання наймитів. У книзі вони названі, звичайно, інакше: домашніми слугами. До них приєдналися транспортні робітники. А потім їх підтримала Асоціація споживачів науки. «Уперше в наш час, — відзначив анонімний автор, — меншість еліти, що відкололася, вступила в спілку з нижчими верствами, досі ізольованими й покірними» [5: 319]. За усім цим стоїть щось більше, ніж тимчасове невдоволення. Питання постало так: чи стане 2032 рік повторенням 1789 чи 1848 років. У ці роки розпочалися великі революції, які змінили обличчя Європи. Тож занепокоєний автор вирішив проаналізувати причини останніх подій. «Мета цього дослідження, — зауважив він на початку, — з'ясувати певні історичні причини невдоволення, яке виразилося в кінцевому рахунку в травневих безпорядках» [5: 319; курсив мій. — І. М.]. Трохи поміркуювши, автор заявив, що ці безпорядки були «організовані» історією, яку й необхідно розглянути. Така побудова книжки дозволила М. Янгу говорити про свою сучасність з погляду історичної перспективи, прогнозувати зовсім недалеко, цілком осягне майбутнє, ставити уявні соціальні експерименти в площині стосунків маси та еліти.

Прагнучи бути об'єктивним, автор все ж подає деякі відомості про себе та наводить засади власного світогляду. Наприклад, він пояснює: «В основу моєї концепції покладено щонайменше одне переконання: революцій не існує, а є тільки

повільне нагромадження безперервних змін, які відтворюють минуле, одночасно перетворюючи його» [5: 319]. Потім він говорить, що буде ілюструвати свої думки прикладами з власних досліджень, якими займався в Манчестерському лицейі, ще й висловлює подяку викладачеві шостого класу містеру Вудкоку, який був перший, хто познайомив його, автора, з історичною соціологією. Таким чином, М. Янг прагне надати цілковитой конкретності оповідачеві «Піднесення меритократії», використовуючи для цього художні прийоми. Ми можемо уявити вченого, викладача вищого навчального закладу, який має великий педагогічний досвід та включений у тривалі процеси наукової комунікації. Залишається відкритим питання, чи він з власної ініціативи, чи за дорученням уряду провадить своє дослідження. Але це вже така деталь, яка не впливає на кінцевий результат, тобто саме дослідження.

В основі концепції М. Янга лежить постулат Х. Ортеги-і-Гассета про те, що елітарна меншина виокремлюється з нації на природних засадах і завжди народжується в певній сталій пропорції до загального числа громадян [3: с. 180, 182]. Оповідач М. Янга йде далі й розвиває цю думку. Він говорить: кожний клас так само приблизно в однаковій пропорції наділений «своїми геніями і своїми дебілами» [5: 319]. Він розрізняє класи на вищі — ті, які володіють владою і майном, і нижчі — ті, які зайняті фізичною працею. Інтелект нації розподіляється на засадах випадковості, тобто, був однаково присутній у вищих і нижчих верствах. Кожний клас являв собою частину, подібну до цілого. Але до 1963 року (нагадаємо, що цей час — вже майбутнє для оповідача) відбувся перерозподіл інтелекту; і характер класів змінився. Талановиті люди дістали можливість залишити нижчі класи й піднятися на новий рівень, адекватний до їхніх здібностей. Нижчі класи перетворилися на відстійник для менш обдарованих. Частина перестала бути схожою на ціле.

На думку оповідача, ступінь суспільного прогресу залежить від того, наскільки влада в суспільстві наділена інтелектуальною потужністю. «Витримати міжнародну конкуренцію, — відзначив оповідач, — можна було тільки на засадах кращого використання людського фактора, передусім талантів, яких навіть в Англії, слід визнати, було занадто мало» [5: 320]. Прогрес у суспільстві забезпечує не безособистісна інертна маса, а творча меншина, новатори, які здатні одним ударом зберегти працю десяти тисяч робітників. Але маси, незважаючи на всю свою обмеженість, відчували спершу глухе невдоволення, а потім і оскаржили своє становище й стали загрожувати всьому суспільству.

Дослідження причин заворушень автор розпочав з 1870 року. Але не у зв'язку з появою

невдовзі Паризької комуни, а у зв'язку з реформами міністра Форстера. Тоді була запроваджена обов'язкова освіта й конкурсна система при заміщенні посад державної служби. Як стало зрозуміло з наступного викладу, у цьому місці йшлося про обов'язкову початкову освіту.

Раніше в суспільному житті панувала консервативна традиція. Упродовж століть суспільство було полем битви між двома великими принципами: принципом відбору через родину і принципом відбору на підставі реальних чеснот. На підставі першого принципу син лікаря ставав лікарем, син адвоката — адвокатом і т. д., незалежно від своїх здібностей. Син успадковував рід занять батька. Іноді це приносило користь. Але найчастіше син не йшов ні в яке порівняння з батьком, навіть не з причини розумової нижчості, а через інше покликання та нахили. Аристократія і родина — це два подібні, як близнюки, носії інерції. Проте й вони не змогли зупинити суспільний поступ. Реформи зумовлювала міжнародна конкуренція. Якби не вони, Британія не змогла б виграти на арені міжнародного суперництва.

Минуло немало часу, перш ніж з'явилися результати. Але до 1944 року найбільш талановиті випускники Кембриджа й Оксфорда вже входили в управлінський клас, щоб вирішувати там долю нації, видатні молоді люди з провінційних університетів зайняли значимі місця в науці і техніці, а достойна молодь — адміністративні посади. Ця модель була розтиражована в численних галузях торгівлі й економіки та на численних підприємствах.

Але головна вада системи освіти полягала в тому, що через неможливість оплачувати навчання «деякі здібні діти, які цілком відповідали кваліфікації помічників міністрів, були змушені залишати школу в п'ятнадцять років і ставати листоношами» [5: 321]. Таким чином, розвиток державної служби був заблокований вадами освіти. І тільки тоді, коли ця вада була усунута, оновлена суспільна (державна) служба стала найкращою в світі.

«Сьогодні ми відкрито визнали, — відзначив автор, — що демократія — не більше ніж очікування. Нинішнє правління здійснюється не стільки через народ, скільки через найбільш розумну частину народу — не аристократію за народженням і не плутократію, а істинну меритократію таланту» [5: 322].

У 1944 році була запроваджена обов'язкова середня освіта, а в 1972 — дотації учням, які на 60 % перевищували заробітки робітників на виробництві. Після цього припинився відтік учнів з шкіл з матеріальних міркувань. Змінилося й становище вчителя, яке довго не мінялося, аж поки в суспільстві не утвердилася думка: «Де

другосортні вчителі — там другосортна еліта: меритократія ніколи не може бути кращою за своїх учителів» [5: 331].

Становище вчителів було підняте на новий суспільний ранг; їх оплату зрівняли із ставками учених у промисловості; школи змогли залучити до викладання значних учених. Механізм формування меритократії був завершений. Будь-яка людина мала можливість піднятися на таку висоту в суспільній ієрархії, яку дозволяли її здібності. Назад у свій клас вона не поверталася. Це призвело, на жаль, до утворення прірви між новою елітою й низами, адже цілком зрозуміло, що рівень інтелекту й освіченості меритократії супроводжувався й найвищими соціальними стандартами її життя. Представники меритократії настільки переповнилися усвідомленням власної важливості, що втратили симпатії до керованого ними ж народу.

Становище нижчих класів визначалося поняттями залишеності, покинутості. Так, кожний представник цих класів знав, що він сам або його діти будуть поціновані в належний спосіб. Але лишалася маса із своєї масовою свідомістю, яка не знаходила ніяких підстав для самоповаги чи самоствердження. Психологія прийшла до своєї найважчої проблеми. Згодом були знайдені шляхи до психічної реабілітації масової людини.

Анонімний оповідач М. Янга навів такі шляхи. *По-перше*, виручило традиційне для Англії захоплення спортом. Рукоділля, гімнастика, ігри стали основою шкільної програми. При цьому досягалася подвійна мета: культивувалася ручна праця та більш ефективним ставав відпочинок. За допомогою телебачення зміцнювалася прихильність народонаселення до спорту. Масова людина цінувала досягнення в ньому так само високо, як еліта досягнення інтелекту. *По-друге*, набула широкого розвитку заочна та дистанційна освіта, унаслідок чого кожний громадянин міг розпочати або продовжити навчання в будь-який період свого життя і раз на п'ять років проходити перевірку свого інтелекту. Якщо його коефіцієнт інтелекту (IQ) підвищувався, то така людина просуvalася по соціальних щаблях. Відчуття, що це можливе гріло душу кожного представника маси. *По-третє*, свідомість кожної пересічної людини зігрівала думка про те, що, як не вона сама, то її діти або онуки в майбутньому матимуть можливість поповнити ряди меритократії. *По-четверте*, рятівним засобом стала сама розумова обмеженість, через яку нижчі класи й здобували свій статус. Вона ж була причиною того, що маси не могли скласти уявлення про загальну картину сучасного суспільства та своє місце в ній з такою ясністю, щоб піднятися на ефективний протест.

П'ятий шлях описаний більш докладно. Його теоретичні засади були сформульовані під час

антигітлерівської війни, коли було вироблене правило: при використанні персоналу жодній людині не може бути доручена справа нижча або вища від її можливостей. У повоєнні часи на підставі цього постулату було створене щось на зразок цивільного «саперного корпусу» для людей з сильними м'язами й слабким розумовим рівнем. «Саперний корпус» — це метафора на позначення цілого класу людей фізичної праці. З'явилися й анти-сапери, найбільше з числа соціалістів, які вказували на «недостойність» нового почину. «Анти-сапери так і не зрозуміли, що поступовий перехід від принципів спадковості до принципу чеснот як головної засади соціального відбору робив (і в кінцевому підсумку зробив) безглуздими усі ці теревені про рівність людей» [5: 336].

Після того, як громадяни стали отримувати рівноцінну до їх розумових здібностей роботу, спорожніли психіатричні лікарні; ніхто не поспішав обстежуватися в психолога, до чого раніше приводили неймовірні навантаження на людей, які виконували на виробництві непосильну для них працю.

Як тут не навести приклад з повісті «Шинель» нашого безсмертного М. В. Гоголя! Її головний герой Акакій Акакійович тільки й умів переписувати папери. «Один директор, — розповідає автор, — будучи доброю людиною й прагнучи нагородити його за тривалу службу, наказав дати йому щось важливіше, ніж звичайне переписування; а саме: з готової вже справи звелено було йому зробити якесь відношення в інше присутствене місце; справа полягала тільки в тому, щоб перемінити заголовний титул та поміняти дієслова з першої особи на третю. Це завдало йому таку працю, що він спітнів цілковито, тер лоба і нарешті сказав: „Ні, краще дайте я перепису що-небудь“. Відтоді залишили його назавжди переписувати. Поза цим переписуванням, здавалось, для нього нічого не існувало» [2: 124].

От який жах переживає людина, коли їй загадують непосильну працю. Запровадження принципу меритократії: «Від кожного за здібностями» — унеможливило такі випадки. Встановилася суспільна гармонія.

Проте такий стан рівноваги тривав недовго.

Далекоглядність М. Янга полягала в тому, що він передбачив швидке скорочення малокваліфікованої праці внаслідок розвитку автоматизації й електронної техніки. Відбулася зміна структури праці. Профспілки прореагували на неї рішучими вимогами — залишати на підприємствах і тримати на зарплаті працівників, робочі місця яких ліквідувалися через застосування автоматики. Підприємці спочатку пішли на це. Знадобився немалий час, щоб вони чітко усвідомили необхідність максимального зниження витрат на працю. У ролі безробітних

опинилася значна частина працездатного населення.

Комісія лорда Клаусона, яка була скликана в 1988 році, визнала, що третина дорослого населення країни — це безробітні. Всебічний розгляд цього питання завершився висновком: повної зайнятості населення можна досягти тільки тоді, коли використовувати значну її частину не тільки на суспільній службі, але й у домашньому прислужуванні.

Заворушення, які розглядає автор у дослідженні «Піднесення меритократії» очолила партія популістів, яка дістала назву за аналогією до російських народників. Хто ж ходив у народ на цей раз? За версією анонімного автора М. Янга, це були молоді жінки, представниці меритократії, які вийшли на авансцену лівої політики. Їм бракувало рівності з чоловіками, вони звернули увагу на те, що будучи рівними з чоловіками за інтелектом, вони не займають у суспільстві адекватного місця або займають його до тих пір, поки не вийдуть заміж. Таким чином, боротьба за соціальну рівність була поєднана з рухом за жіночу емансипацію.

Жінки були скривджені ще й тим, що в подружні пари їх обирали не на засадах кохання, а на засадах інтелекту. Серед еліти утвердилася думка, що одружуватися з дівчиною, у якої нижчий коефіцієнт інтелекту, — це розбазарювати генофонд. Перед одруженням чоловіки старанно вивчали IQ батьків, дідів і бабусь. У ту пору був написаний не один роман, сюжет якого розповідав про підробку документів про IQ задля щасливого одруження. Але загальну тенденцію було не перемогти. Від таких батьків народжувалися й діти з високим коефіцієнтом інтелекту, а відтак розпочався процес перетворення меритократичної еліти в спадкову. Принципи добору на засадах наслідування й чеснот поєдналися.

Після цього в батьків, які належали до меритократії, з'явилася ідея: не потрібно більше віддавати дітей у загальні школи, необхідно створити спеціальні елітні школи, де їхні діти навчатимуться з дітьми такого ж класу спеціалістів, як вони самі. У таких школах не потрібно буде труситися над оцінками й ламати голову, до якого роду занять слід готувати учня. «Їхні діти — не просто діти, — думали вони, — а природжені правителі в силу вищого призначення» [5: 342]. А найбільш рішуче налаштовані батьки поставили питання: чи не є принцип рівності можливостей цілком віджилою ідеєю?

Порочність цих ідей полягала в тому, що за дослідженнями доктора Чарлза, Нобелівського лауреата, насправді в інтелектуальних батьків спостережена тенденція народжувати менш інтелектуальних дітей, з'ясовано, що тупі батьки відтворюють дещо розумніших дітей з такою ж мірою ймовірності, як розумні — менш розумних.

Якби це не було так, то правляча еліта й справді назавжди стала б спадковою. Але оскільки це не так, то потрібна певна міра соціальної мобільності.

Пониження інтелектуального рівня в нащадках викликало жах у представників меритократії. Консерватори виступили з думкою, що нехай діти представників меритократії залишаються на своїх соціальних позиціях, оскільки недостатність розуму буде компенсуватися гарним вихованням. Стали відомі дослідження з радіоактивним випромінюванням, яке нібито забезпечує нарощування інтелекту. Хоча експерименти проведені поки що тільки на нижчих тваринах, уже з'явилися чутки про претенденток добровільно взяти участь у наступних експериментах.

Набуло поширення усиновлення дітей. А оскільки попит перевищив пропозицію, з'явився чорний ринок, на якому «тупі діти з елітних домів обмінювалися, нерідко з щедрим приданим, на розумних дітей з нижчих класів. Зрозпачені батьки опускалися навіть до крадіжки дітей, після того, як вислідять вагітних жінок з нижчих класів з гарною генеалогією» [5: 344]. Тут автор книжки «Піднесення меритократії» завершив побудову своєї концепції.

Травневі заворушення, встановив він, були викликані загрозою відновлення принципу спадковості після двохсотлітньої боротьби за його ліквідацію. Це було сприйнято, як замах на саму сутність нашої ціннісної системи. Доктрина рівних можливостей міцно вкоренилася в галузі практичної етики. Консерватори зажадали двох благ — блага спадковості й блага ефективності, але отримати обидва не змогли. Необхідний був вибір; і вони зробили його невірною. Ми не можемо миритися з директорами й прем'єр-міністрами, які отримали владу тільки тому, що в них були розумні батьки. Так само не можемо миритися й з тим, що діти нерозумних батьків повинні гібти в конторі якої-небудь занедбаній профспілки в Манчестері. Покарання за таку необачність не забариться й буде суворим. Китай та Африка вирвуться вперед у відношенні продуктивності. Таким чином, безпорядки були спровоковані протестом проти консерваторів, а популісти виявилися захисниками усього найкращого, що є в нашому суспільстві.

Завершив уявний оповідач М. Янга свою книгу повідомленням про виступ прем'єр-міністра, який оголосив про вжиття енергійних заходів для захисту принципу рівності, а також про своє розпорядження для центру за контролем погоди запровадити осінь в Англії на цілий місяць раніше. Це останнє повідомлення нагадує читачам про те, що події книжки розташовані хоча й у недалекому, але майбутньому, коли технологічні можливості людини будуть значно потужнішими, ніж зараз. Можна, наприклад, пришвидшити на цілий місяць настання осені. А от у царині суспільних відносин

людство стоїть перед все тими ж загрозами, що й раніше: втратою рівності, прагненням людей при владі залишити її в себе назавжди. Адже це спричинило головну колізію, яку досліджує вчений майбутнього.

Подамо підсумки.

Підсумок перший. Суспільство в своєму розвитку мусить прийти до ідеї меритократії, коли політичну владу в ньому будуть здійснювати найбільш гідні, достойні, розумні особи з високим рівнем інтелекту. Навіть консервативне суспільство, яким воно є у Великій Британії, відмовляється від принципу спадковості та плутократії в побудові влади, з мотивів міжнародної конкурентної боротьби.

Підсумок другий. Розподіл суспільства на масову більшість та елітарну меншість збережеться, але буде здійснюватися на інших засадах — гідності, розуму та інших чеснот. Меритократія — це доцільний, виправданий, ефективний, універсальний принцип побудови суспільства в усіх галузях його діяльності (в промисловості, освіті, в організації політичної влади та ін.).

Підсумок третій. За М. Янгом, високий рівень інтелекту як перепустка в меритократію, не є одночасним свідченням про моральну досконалість цієї нової групи людей. Її спроба перетворити меритократію на спадкову засаду й назавжди лишитися при владі, експерименти в галузі евгеніки з наміром народжувати тільки достойних нащадків, — свідчать про моральну ущербність еліти. Повстання проти неї, навпаки, свідчить про моральне здоров'я народу.

Підсумок четвертий. Між верхніми й нижніми верствами населення не повинні існувати ні станові, ні законодавчі (юридичні) перегородки. Запорука формування меритократії — вільне переміщення людини між соціальними верствами у відповідності до своїх обдарувань. Рівність людей мусить бути визнана в тому розумінні, що кожна особа заслуговує на повагу за те гарне, що є в ній; кожна людина обдарована в чомусь; завдання суспільства розкрити й заохотити індивідуальні здібності.

Висновок п'ятий. Повторимо або наголосимо на висновкові Д. Белла. Суспільство живе гармонійним життям тоді, коли воно не керується ідеологією, тобто певними силами, які прагнуть захопити владу за допомогою ідеологічних виправдань. Якщо така ідеологія з'являється, вона за допомогою влади проголошує сама себе єдино правильною, усуває альтернативні судження. Суспільство, кероване ідеологією, котиться до занепаду. М. Янг показав зразок «позитивної» ідеології, яка узагальнює природні якості людини, але вона так само спрямована на поділ суспільства на вищих і нижчих, а це неминуче приводить до

внутрішнього національного конфлікту.

Література

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл; перевод с англ. Изд. 2-е, испр. и доп.. — М. : Academia, 2004. — 788 с
2. Гоголь Н. В. Шинель // Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 8 т / Н. В. Гоголь. — М. : Правда, 1984. — Т. 3. — С. 121–151.
3. Ортега-и-Гасет Х. Безхребетна Іспанія // Ортега-и-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-и-Гасет Х. — К. : Основи, 1994. — С. 140–195.
4. Щербакова О. А. Проблема формування національної еліти України крізь призму преси 90-х років : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Щербакова Олена Анатоліївна. — К., 1999. — 20 с.
5. Янг М. Возвышение меритократии / М. Янг // Утопия и утопическое мышление : антология зарубежн. лит. / пер. с разн. яз.; сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чаликовой. — М. : Прогресс, 1991. — С. 317–346.